

Az igekötő-használat változásainak néhány jellegzetes esetéről, avagy „ledöbbentő igekötős formák bevállalása”*

SZILÁRD SEBŐK

On some typical changes of coverb (verb prefix) usage in Hungarian language

81` 367.625

811.511.141` 367.625

81` 373.611

81` 373.43

Keywords: Language changes. Normative linguistics. Traditional verbs with coverbs. Neologisms. The functions of coverbs, differences in meaning. Language ideologies.

Bevezetés

Az utóbbi évtizedek igekötő-használatában számos változás figyelhető meg. Egyfelől olyan szavak jöttek létre, amelyek korábban nem léteztek, és új jelentések, jelentésárnyalatok kifejezését tették lehetővé; másfelől a meglévő igekötős igéknek új jelentései alakultak ki. Dolgozatom első részében ezeket a változásokat igyekszem rendszerezni, részben saját megfigyeléseim, részben a nyelvújító irodalom alapján. Közben az említett újítások jellegzetességeit mutatom be röviden, konkrét példákon, nyelvújító és tudományos szemszögből. A dolgozat második részében néhány példát vizsgálok meg részletesen, pontosabban egyes neologizmusok használati jellemzőit, a hasonló jelentésű, de eltérő igekötőjű hagyományos társaikkal összehasonlítva. Célom rávilágítani, hogy az igekötők változtatásával milyen árnyalatnyi különbségek kifejezése válik lehetővé. A vizsgált szavak használati jellemzőinek megállapításánál elsősorban a Google internetes kereső találataira támaszkodtam, ugyanis az említett szavak jellemzően informális stílusban, főleg internetes fórumok beszélgetéseiben fordulnak elő.¹

1. Az igekötő-használat változásainak főbb esetei

Az utóbbi néhány évtized igekötő-használatának változásai két csoportba, illetve két-két élesen el nem különülő alcsoportba rendezhetők. Az elsőbe egyrészt olyan igekötős igék tartoznak, amelyek hagyományosan igekötő nélkül voltak használatosak, de az igekötőben rejlő tartalmi potenciál kihasználásával újabban igekötős változataik is teret hódítottak, pl. *(le)ellenőriz*, *(le)degradál*; másrészt olyan igék, amelyeket a kívánt

* Szeretnék köszönetet mondani Lanstyák Istvánnak a dolgozat tüzetes észrevételezéséért és hasznos tanácsaiért.

jelentéstartalom kifejezésére igekötős formában ismer a hagyomány, de igekötő nélküli változatuk is megjelent az igekötős társuktól nem sokban különböző jelentésben, pl. *(el)terelik a forgalmat*. Ezekben az esetekben az igekötő hagyományos funkciója nem változott meg, de az igekötő használata, vagy éppen annak szándékos mellőzése, módosította az alapige jelentésszerkezetét. Másképp: a hagyományosan igekötővel, illetve igekötő nélkül használatos szó jelentéselemei közötti viszonyok igekötő által szabályozott átrendeződéséről, ennél fogva jelentésszerkezetének bizonyos fokú változásáról van szó. Például a *leellenőriz* esetében az igekötő felerősíti az ige perfektivitását, befejezettségét; a *terel* példáján pedig az igekötő nemléte a cselekvés folyamatolvasát emeli ki.

A második csoportba egyrészt olyan igekötős igék tartoznak, amelyek alapigéi ún. ősi, leggyakrabban a *le*, *be*, *ki* igekötőkkel összekapcsolódva, korábban nem létező formákat hoztak létre (a hagyományos alakok mellett) – lehetővé téve az eddig meg nem különböztetett jelentésárnyalatok kifejezését (*elalszik* – *bealszik*, *megdöbben* – *ledöbben*); másrészt olyan igekötős igékről van szó, amelyek korábban is léteztek, de vélhetőleg az igekötőben rejlő tartalmi potenciál kihasználása végett a hagyományos forma jelentésköre kibővült, és annak új jelentése is elterjedt (vö. *a menedzser lebeszélte Schumachert a visszatéréséről* – *az öcsém tegnap lebeszélte a telefonon minden megmaradt percemet*).²

E kettős csoportosítás nagyon hasonlít a nyelvvelő irodalomban „főlöleges” igekötő-használatként és igekötők „elhagyása”-ként, illetve igekötők „felcserélése”-ként tárgyalt esetekre (l. alább), de alapvető különbség, hogy míg a vázolt megközelítés az igekötők funkciói, illetve jelentése szempontjából értelmezi a jelenséget, a nyelvvelői rendszerezés pusztán formai kritériumokra hagyatkozik, ti. hogy milyen eltérések mutatkoznak az érvényben levő kodifikáció szabályaitól. Annak tudatában azonban, hogy a nyelvhasználók folyamatosan alakítják a szabályokat, vagyis a norma változik, célszerűbb az igekötők funkcióinak vizsgálata felől megközelíteni a jelenséget, még ha a vizsgált szavak ilyen rendszerezése sokszor bonyolultabb is (részben azért, mert bizonyos esetekben a szó besorolása az adott csoportba megkívánja az azt megelőző vizsgálatok elvégzését, részben pedig a két-két kategória közötti átjárhatóság miatt). De így az igekötő-használat változásait több szempontból is meg lehet ragadni, anélkül hogy előre gyártott értékítéletek alapján kellene rendszerezni és megnevezni a jelenség egyes elemeit. Ugyanakkor a nyelvvelői nevezéktannak is megvan a maga előnye. A nyelvi konzervativizmus ideológiájának – ti. hogy a hagyományos, a nyelvben régebb óta meglevő nyelvi formák eredendően helyesebbek, mint az újabban létrejötték – erőteljes (ámde titkolt) érvényesítésével,³ közvetlen egyszerűséggel nevezi meg a változásokat. Dolgozatomban ezért – noha a kategórianéveket csupán idézetszerűen használok – előfordulnak olyan szavak, mint a „helyett”, „cseré” stb., amelyeket – tudatosítva ezek tudománytalan voltát és a kérdéskör szövevényességét – az egyszerűség kedvéért magam is alkalmazok. Az egyszerűsítésre viszont idézőjellel utalok.

Az igekötő-használat változásainak nyelvvelői aspektusa

Az igekötő-használat változásait, mint kiderült, a tudományos mellett nyelvvelői, nyelvhelyességi szempontból is meg lehet közelíteni. A tudományos szemléletmódtól eltérően, ebben az esetben a nyelvi jelenségek leírása helyett e jelenségek megítélése kerül előtérbe – vagyis az objektivitás területéről a szubjektivitáshoz (vagy legalábbis ennek objek-

tivizált válfajához), az értékítéletek kategóriájához érkezünk. E kategória szubjektív jellege ellenére a nyelvűvelő irodalom nyelvi tényekről alkotott következtetései meglepően egységesek, azaz egyes nyelvi jelenségek „helyes-helytelen” csoportokba sorolásának mikéntje különböző forrásokban is csaknem teljesen azonos. Ugyanakkor a megállapítások határozottságának mértéke, illetve azok – gyakran a tudományosság illúzióját keltő – magyarázatainak módja eltérő, sőt ez utóbbi olykor ellentmondásos.

Például a *lelátogat* ige megítélésének módja, illetve az elutasítás határozottságának mértéke eltér a Nyelvűvelő kézikönyvben (NyKk. I–II. 1980–1985) és a Nyelvűvelő kézisztár második, javított és bővített kiadásában (NymKsz.² 2005). Az NyKk. még mielőtt bármit meg- vagy elítélne, leszögezi: „Az igekötők használatának kérdéseit nyelvhelyességi szempontból elsősorban aszerint kell mérlegelnünk és megítélnünk, hogy az újonnan keletkezett vagy keletkező igekötős alakok szükségesek-e, hoznak-e valamely jelentésbeli vagy árnyalatbeli többletet, beilleszkednek-e nyelvünk szerkezetébe, ill. e tekintetben legalább elfogadhatók-e. De [...] nehéz általános, határozott szabályt adnunk a helyesség és helytelenség különválasztására” (NyKk. I., 984. p.). Majd a *lelátogat* formát olyan szavak csoportjába sorolja, amelyeknek bár helyessége vitatható, tartalmi, jelentésárnyalatbeli többletük miatt már mégis elfogadhatók, sőt hasznosak (NyKk. I., 986. p.). A megállapítás ellenére, a *le* igekötő kapcsán a kézikönyv másik kötetében mégis ajánlanak a *lelátogat* helyett „helyesebb”, *meg* és *végig* igekötős változatokat (NyKk. II., 27. p.), nyilván mert az újabb szó „vitatható helyessége” fölülírja annak a kézikönyv által is elismert hasznosságát. A kézisztár a *lelátogat* igét nem helyteleníti közvetlenül, de a *le* igekötő „más rovására való terjeszkedéséről”, illetve a *meg* igekötő „kiszorításáról” írva olyan hangulatot teremt, hogy az – talán szolidáris értékekre apellálva – lehetőleg ellenszenvet váltson ki az „elnyomó” új formával szemben. Ezt az érzetet erősíti az is, hogy míg a kézikönyv, mint írtuk, a *lelátogat* igét új jelentésárnyalata miatt „már elfogadható”-nak tartja, a kézisztár e korábbi megállapítást már nem veszi figyelembe (NymKsz.² 2005, 336. p.).

Az egyes nyelvűvelői magyarázatok ellentmondásosságának illusztrálására álljon itt egy példa, két neves nyelvűvelő, Kemény Gábor és Jakab István cikkeiből.

A *rákérdez* igének régebben két jelentése volt. Az egyik a barkochba nevű játékkal kapcsolatban: amikor valaki eljut a kitalálandó személy, tárgy vagy fogalom helyesnek vélt megfejtéséig, és felteszi a dolgot megnevező kérdést, azaz *rákérdez*; a másik az iskolai nyelvtanóra vonatkozásában: amikor a diák „a megfelelő kérdőszóval igyekszik meghatározni a kérdéses mondatrészt, esetleg szófajt” (ÉKsz.). Később a szó más összefüggésben is megjelent, amit a nyelvűvelők többnyire helytelenítettek, de bizonyos szabályok betart(at)ásával nem utasítottak el teljesen. Kemény (kizárólag) a nyersen őszinte kérdésfeltevés jellegzetességeként üdvözlendőnek tartja a *rákérdez* új jelentését (Kemény 1992, 120. p.); Jakab viszont a szó helyes-helytelen kategóriákba sorolásának kritériumait a kérdés jellegéből állítja össze: *rákérdezünk*, ha a válaszadónak csak eldöntendő, *igen* vagy *nem* formájában is közölhető feleletet kell adnia (a barkochbához hasonlóan), illetve ha konkrét, pontos adattal kapcsolatban teszünk föl kérdést (Jakab 1995, 53. p.).⁴ Ezért a következő párbeszéd részletben Jakab helyteleníti a *rákérdezést*: „Két lányom van, szeretném, ha őket sem a pénz boldogítaná. – *Rákérdezek (azaz megkérdezem): őt mi boldogítja?*” Ugyanakkor a riporter kérdése kétségkívül nyílt, egyszerű, lényegre törő, sőt talán kissé nyers is, ezért Kemény szabályai szerint a mondat inkább a hangsúlyozottan őszinte kérdésfeltevés finom megkülönböztetésének példája kellene hogy legyen.⁵

Az ellentmondás oka a nyelvművelői módszertanban keresendő, amely a jelenségek tudományos megközelítésével ellentétben nem azok megfigyeléséből indul ki, amelyekre valahogy magyarázatot kell találni, hanem magából a magyarázathoz (Kálmán 2004, 64. p.). Tehát: például a *rákérdez* ige esetében nem a nyelvhasználat által kialakított szabályok megismerését és megfogalmazását tekinti feladatának, hanem valamilyen elképzelt, ideálisnak vélt szabályokat gondol ki (természetesen nem alaptalanul) és igyekszik érvényesíteni, ezekhez próbálja igazítani a nyelvhasználatot; példamondatokat keres az elgondolás alátámasztására, nem pedig a példamondatok alapján rendszerezi a nyelvhasználat szabályait, szabályszerűségeit.

Az alábbiakban az igekötő-használat főntebb változásait fogom példákon keresztül bemutatni, a nyelvművelői csoportosítást alapul véve. Így a „fölsleges” igekötő-használatot, és ennek alcsoportját, az igekötők „duplázását”, valamint az igekötők „elhagyását” és az igekötők „felcserélését”.⁶

„Fölsleges” igekötő-használat

A nyelvművelők szerint ebbe a csoportba olyan igék tartoznak, amelyek hagyományosan igekötő nélkül használatosak, de újabban igekötős változataik jelentek meg.⁷ Például: *(be)azonosít*, *(be)biztosít*, *(be)pótol*, *(ki)értésít*, *(ki)hangsúlyoz*, *(le)kezel* stb.⁸ Fölslegességről azért beszélnek, mert az eredeti, igekötő nélkül használt szóhoz kapcsolt ún. ősi igekötő *(le, fel, be, ki)* véleményük szerint semmilyen többletjelentést nem kölcsönöz a szónak, mivel az alapige már magában befejezett értelmű; ezért a régi, igekötőmentes formák megőrzését javasolják. Az egyes alapigék igekötő nélküli és igekötős változatai között ennek ellenére tapasztalható bizonyos jelentésmegoszlás: az új formák igekötői új jelentésmozzanattal egészítik ki az alapige jelentését, felerősíthetik az ige befejezettségét, nyomatékosítást fejezhetnek ki, sőt jelentésspecializáló szerepet tölthetnek be.

A fölslegesnek nevezett igekötők egyik legfontosabb funkciója a cselekvés befejezetté tétele. Például a valamilyen dolognak a *kezelése* még nem jelenti feltétlenül egy adott ügy elintézését, de a *lekezel* igekötője ezt a tényt *kihangsúlyozza* (!), illetve egyértelműsíti valaminek a lebonyolítását. A különbséget a következő mondatok illusztrálják:

- (1.) Ragyogóan *kezelte* a labdát, cseleivel örületbe kergette az ellenfelet.
- (2.) Csontos jobb oldali beadása egyedül találta az ötösön Skribát, aki *lekezelte* a labdát, majd a kapu közepébe lött. 4 : 1!

A *kiértésít* esetében az igekötő legfeltűnőbb tulajdonsága a jelentésspecializáció. Megjelenésének funkciója tehát abban áll, hogy leszűkíti az alapige jelentését, azaz utal az értesítés módjára, ti. hogy az postai úton történik (Fazakas 2007, 85. p.). Az NymKsz.² mégis „általában fölslegesnek” tekinti az igekötős alakot az „önmagában is teljes értékű” *értésít* igével szemben. Sőt, a Magyar értelmező kéziszótár új kiadása is a „helyesebb”, „igekötő-mentesített” formát ajánlja (hasonlóan az előző kiadáshoz, amely a szó iránti ellenszenvét még az elmarasztaló csillag jelzéssel fejezte ki; I. ÉKsz. 1972, 699. p.; az értelmező kéziszótárral kapcsolatos nyelvhelyességi kérdésekre I. Lanstyák 2003, 376–377. p., 379. p.) annak ellenére, hogy a két szó közötti árnyalati jelentéskülönbségre – azok eltérő értelmezésével – maga a szótár utal.⁹ Míg a hagyományos forma jelentése a kéziszótár szerint 'tájékoztatásul közöl vkivel vmit', addig az újabb alakot így értelmezi: 'hiv. (írásban) értesít vkit (vmiről)' (ÉKsz.² 2003, 322. p., 673. p.). Példák a különbség illusztrálására:

- (3.) A rendőrséget, orvost, majd a mentőket *értesítettük*, a személyre az ajtót rátörtük, aki eszméletlenül feküdt az ágy előtt a fűtött szobában.
- (4.) A nyerteseket *kiértésítettük*, hamarosan megkapják az utalványt.

A *beazonosít* igekötőjének sincs a kéziszótár szerint „igazi funkciója”, mert a hagyományos alak már magában befejezett értelmű (NymKsz.² 2005, 64. p.).¹⁰ Az igekötő perfekтивáló szerepének kérdése mellett – noha a probléma jóval szövevényesebbnek látszik –, mintegy érdekességként érdemes idézni Fazakas megállapítását a két forma jelentéskülönbségéről. A *beazonosít* szerinte abban különbözik az *azonosít* igétől, hogy míg az utóbbi esetében két személyt vagy dolgot hasonlítunk egymáshoz, a *be* igekötős forma használatakor valakit vagy valamit önmagához hasonlítunk, vagyis ahhoz a képhez, amely a dolgról vagy személyről bennünk korábban kialakult (Fazakas 2007, 85. p.). Például:

- (5.) Kezdetben a klímaváltozást a globális felmelegedéssel *azonosították*.
- (6.) Rácz Istvánt először nem ismertem fel jelmezében, basszusát hallgatva azonban sikerült *beazonosítanom*.

Igekötők „duplázása”

Az igekötők „duplázását” egyes szerzők (pl. Tótfalusi) önálló, negyedik esetként tartják számon (a „fölösleges” igekötők, az igekötők „felcserélése” és „elhagyása” mellett), mások (pl. Fazakas) a „fölösleges” igekötők egy alcsoportjaként tárgyalják. A dolgozat az utóbbi csoportosítás mintáját követi, ugyanis a nyelv művelői alapprobléma mindkét csoportnál ugyanaz: az igekötő „fölöslegesen” jelenik meg a szóban, mert az alapige már „eleve magában hordozza az igekötő jelentését”. De míg a „fölösleges” igekötők csoportjában az igekötő jelentését olyan ige tartalmazza, amely igekötő nélkül is képes a határolt állapot- vagy helyzetváltozás kifejezésére, a „megduplázott” igekötők esetében valamilyen idegen eredetű szónak az átadó nyelvben igekötőként funkcionáló eleme foglalja magában a magyar igekötő jelentését. Tehát: az igekötők „duplázásának” lényege, hogy azokhoz az idegen szavakhoz, amelyek már eleve tartalmazzák az átadó nyelvben igekötőnek minősülő elemet, azaz magukba foglalnak bizonyos irányultságot, ún. ősi igekötők kapcsolódnak (általában azok „magyar igekötős” megfelelőiről) – mintegy egyértelműsítve a szó jelentését; pl. *transzformál~átalakít* → *áttranszformál*; *szeparál~elválaszt* → *elszeparál*.

A nyelv művelő irodalom e jelenség okát az idegen szó jelentésének „felületes ismeretében”, vagyis annak „elhomályosulásában” látja (NyKk. I., 985. p.). A szavak jelentésének elhomályosulásáról azonban mégsem beszélhetünk, mivel nem lehet olyan szavakat eredményesen használni, amelyek jelentését nem ismerjük igazán. Valójában arról van szó, hogy a mai magyar beszélők többsége számára ezek a szavak tözszavak, azaz morfológiailag elemezhetetlenek,¹¹ ezért úgy próbálják beilleszteni e jövevényigéket a magyar nyelvi rendszerbe, hogy azokat igekötővel toldják meg (vö. Fazakas 2002, 165. p.).

Az igekötők „elhagyása”

A „helytelen” igekötő-használat következő tipikus esete, amikor a hagyományosan igekötővel használatos igék igekötő nélkül jelennek meg, vagyis amikor „a nyelvrontás ördöge elsinkófalja a szükséges igekötőket”.¹² Például *(le)bonyolít*, *(be)iratkozik*. A

jelenségnek számos megnevezése van, de a legcélszerűbb a Magyar nyelvhelyességi lexikon mintájára „igekötőhiányról” beszélni, mert ez metaforikus terheltség nélkül jelzi a nyelv művelők fenntartásait (sőt ezek okát) a kevésbé megszokott változattal szemben. Az elmarasztalás oka – racionalista és egzaktista érveléssel –, hogy az új alakok már más jelentésben megvannak a nyelvben, s ezzel kommunikációs zavart, logikai hibát eredményezhetnek. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kontextus, illetve az adott beszédhelyzet egyértelművé teszi a mondanivalót a beszédpartner számára – ha ez nem így volna, vagyis az új tendencia az érthetőség rovására menne, eleve nem lenne életképes.¹³

Az „igekötő-hiányos” igék iskolapéldája a *lebonyolít* „helyett” használatos *bonyolít* ige. A helytelenítés oka, hogy a két változat ellentétes jelentésű: az igekötő nélküli forma jelentése 'kuszál, gabalyít', azaz aki bonyolít, az bonyolulttá tesz valamit, ami magában egyszerű; aki viszont lebonyolít valamit, az „több mozzanatból álló tennivalót” sorban elvégez, elintéz” (ÉKsz.² 2009, 799. p.). Értelemszerűen: aki még nem végezte el a tennivalót, az végzi, intézi (vö. az *intéz* ÉKsz.²-beli harmadik jelentésével); vagyis az elsősorban perfektíváló szerepű igekötő „elhagyásával” a cselekvés folyamatolvasata domborodik ki. Így a *lebonyolít* esetében a cselekvés folyamatosságát, a tennivaló el nem intézettségét (az *elintéz* igéhez hasonlóan) az igekötő nélküli alakokkal lehet kifejezni. A két forma használatát a következő példamondatok illusztrálják:

(7.) Ezen tanúsítás birtokában a jogelőd Tanszék 1999 májusában a korábban végzett technológusok kiegészítő képzését is *lebonyolította*, melynek eredményeképpen 18 fő Magyarországon először vehette át az „Európai Hegesztőtechnológus” diplomát.

(8.) Az ügyet Echud Avriel, Izrael követe *bonyolította*, aki az utolsó percben Párizsból érkezett felettesétől azt az utasítást kapta, hogy a tárgyalásokat szüntesse be a magyar kormánnyal.

A fejtegetés alapján tehát az ilyen értelemben vett *bonyolít* ige összhangban van a Nyelvűvelő kézikönyv – az új igekötős igék nyelvűvelői megítélésével kapcsolatban már idézett – szempontjainak azon részével, amelyek megkövetelik, hogy a „helyes” forma – a nyelvi szisztemizmus ideológiája szerint – „beleilleszkedjen nyelvünk szerkezetébe, ill. e tekintetben legalább elfogadható legyen,” és necesszista kikötéssel: „hozzon valamely jelentésbeli vagy árnyalatnyi többletet” (NyKk. I., 984. p.); ugyanakkor nyilván mert az így keletkezett forma már más jelentésben használatos (s így a racionalista és a necesszista ideológia értelmében zavart okozhat), a nyelvűvelők megítélése szerint nem teljesíti az idézetben előírt „szükségességi” kritériumot¹⁴ – ezért „helytelenítendő”. A nyelvben azonban – mint Nádasdy írja – „nincs ilyen egyértelműségi követelmény, mely ha megbomlik, kárára van a rendszernek” (mintha a rendőrség ugyanazt a rendszámot kétszer adná ki), hanem „a szabályok fedhetik egymást, s így az, hogy valami már megvan a nyelvben, nem feltétlenül akadályozza, hogy létrejöjjön egy azonos alakú, de más értelmű szabályos alakulat” (Nádasdy 2003a, 239–240. p.); l. például a *levezet* ige jelentései (Nádasdy i. m.).

Az igekötők „felcserélése”

A „helytelen” igekötő-használat ezen csoportjába olyan igekötős igék tartoznak, amelyek igekötői – a konzervativista ideológia szóhasználatával – más igekötők „rovására”

hagyományos formákat „szorítanak ki helyükből”; expresszivistá feltéssel: „egyhangúvá téve a nyelvhasználatot, s hígítva az igekötő jelentéstartalmát” (NyKk. 1983, 985. p.); vagyis – ahogy főntebb megfogalmaztuk – olyan igekötős ígéről van szó, amelyeknek a hagyományos igekötős alakok alapigéi ún. ősi, leggyakrabban a *le*, *be*, *ki* igekötőkkel összekapcsolódva korábban nem létező formákat hoztak létre – lehetővé téve az eddig meg nem különböztetett jelentésárnyalatok kifejezését. A nyelv művelő irodalom azonban nem minden esetben ennyire elutasító, a Nyelv művelő kézikönyv „többékevésbé” elfogadhatónak tart olyan új alakokat, amelyek eltérő jelentésárnyalatot vagy stílusértéket fejeznek ki. A Nyelv művelő kéziszótár hasonlóképpen jár el, jelezvén, hogy az egyes alakok használatát csakis a bizalmas stílusban tartja elfogadhatónak, és olykor e szavak jelentésárnyalatáról is szolgál némi adattal. Az alábbi alfejezetekben ezt a kérdést fogjuk körüljárni konkrét példák vizsgálatával, pontosabban hogy az eltérő stílusérték mellett milyen más különbségek fedezhetők fel a hagyományos és a terjedőben levő alakok között.

2. A *le* igekötő új funkcióiról

Az utóbbi évtizedek igekötő-használatának egyik jellegzetes esete, amikor a hagyományos *meg* igekötős ígék mellett az alapige *le* igekötős változata is megjelenik – nyelv művelői egyszerűséggel: amikor a *meg* igekötőt „felváltja” a *le* igekötő; pl. a *lebetegszik*, *lebénul*, *ledöbben*, *leterhel* stb. ígékben. Ez a megközelítés nem megalapozatlan, de célszerűbb a *le* igekötő használatát érintő változásokról beszélni a *meg* igekötő viszonylatában. E változások oka valószínűleg az, hogy a *meg* igekötő mára (szinte) teljesen elvesztette irányhatározói (l. *mögé*) jelentését, és így funkciója többnyire csak az ige perfektíválására korlátozódik (Pátrovics 2002, 483. p.). Ezzel szemben a *le* igekötő jelentése nem annyira absztrakt, azaz sokkal jobban érződik rajta az irányjelölő funkció; új színt vihet a kifejezésbe, új árnyalattal gazdagíthatja a perfektívált alapige jelentéstartalmát, illetve újszerűségénél fogva nagyobb érzelmi töltetet is hordozhat. Kognitív nyelvészeti szempontból pedig a *le* igekötő jelentésszerkezetének körülírása tovább is pontosítható, elsősorban a passzivitás kifejeződésének jelentéselemével – ami az ún. nyelvi világmodell egy szeletének felvázolásával érthető meg jobban.

A nyelvi világmodellel, és ezen belül a térdimenziók szerinti struktúraszerveződés Szilágyi N. Sándor foglalkozik a *Hogyan teremtsünk világot?* című művében. Az igekötő-használat szempontjából elsősorban az értékjelentés fogalmát kell kiemelni, amit Szilágyi a következőképpen határoz meg: „értékjelentésen a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához való (kissé leegyszerűsítve: pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása” (Szilágyi N. 1996, 11. p.). Ez azt jelenti, hogy egy adott szó használatával, vagyis egy adott jelentéstartalom kifejezésével egyben a dologhoz való viszonyulásunkról is számot adunk, mert a szó jelentése már valamilyen értékítéletet is magába foglal. Szilágyi példájával élve: a *virág* szó jelentéséhez hozzátartozik a pozitív értékelés, a *patkányé*hez pedig a negatív (i. h.).¹⁵ Az értékjelentésen belül különböző értékdimenziókat, illetve értékskálákat különböztethetünk meg, amilyen például az aktív–passzív vagy a jó–rossz; s ezek együttesen alkotják a pozitív és a negatív pólust. Az igekötők ilyen vagy olyan használatával pedig azzal együtt, hogy megváltoztatjuk az ige jelentésszerkezetét, a két pólus valamelyikébe is rendezzük azt; a pozitív pólushoz például a *föl* (*förlélénkít*), *meg* (*meg-*

javít), ki (kivilágosodik), a negatívhoz pedig általában a le (lezüllik), el (elromlik), be (besötétedik) igekötőkkel. A lebetegszik, lebénu, ledöbben, leterhel stb. igék így az aktív–passzív dimenzió negatív (passzív) pólusába tartoznak. Az alábbi alfejezetekben ezt a megközelítést szem előtt tartva fogunk továbbhaladni.

Lebetegszik vs. megbetegszik

A Nyelvművelő kéziszótár szerint a *lebetegedik* és alakváltozata, a *lebetegszik* ige régi-es és népies stílusértékű szó, amely csak olyan terhes nőre mondható, aki a szülés megindultakor ágyba fekszik. Ugyanakkor a szótár elismeri, hogy a szó „egy idő óta” ’beteggé válik’ (vagyis *megbetegszik*) értelemben is használatos, de a *meg* és a *le* igekötős ige között csupán az eltérő stílusértékre figyelmeztet: az előbbi semleges, az utóbbi pedig bizalmas stílusértékű; ám egyben jelzi, hogy később jelentéskülönbség is kialakulhat e két alak között. Ez a megjegyzés azért nagyon meglepő, mert a *le* és *meg* igekötős változat közötti jelentéskülönbséget már több mint harminc évvel ezelőtt kodifikálta a Magyar értelmező kéziszótár első kiadása: a *megbetegszik* értelmezése ’beteg lesz’, a *le* igekötős alaké pedig: ’fekvő beteg lesz’. A szótár második, átdolgozott kiadása az értelmezéseket változatlanul közölte, sőt már a Nyelvművelő kéziszótár korábbi, jóval terjedelmesebb, Nyelvművelő kézikönyv néven ismert változata is a „hasznos, értelemsűrítő” igekötős igék csoportjába sorolta a *lebetegszik* igét.¹⁶

A két ige jelentéskülönbségét értelmezve tehát azt mondhatjuk, hogy a *megbetegszik* ige valaki/valami egészségi állapotának (meg)romlását jelenti általában, a károsodás mértékétől függetlenül. Vagyis a *le* igekötős társa nélkül a *megbetegszik* nem jelzi, hogy az illető életvitelét mennyiben befolyásolja az egészségi fogyatékoság, ti. folytathatja-e aktívan a korábbi tevékenységét, „funkcióját”, járhat-e például iskolába vagy dolgozni. A *lebetegszik* forma ezzel szemben magában foglalja az ágyhoz kötöttség állapotát is (Fazakas 2002, 166. p.), ennél fogva nem csak az egészségi állapot megromlását, hanem mértékének kifejezését is lehetővé teszi azáltal, hogy választási lehetőséget ad. Így a két szó a károsodás súlyosságától függően válik használhatóvá egy apró változtatásnak, „cserének” köszönhetően.¹⁷

A *lebetegszik* ige jelentésszerkezetének árnyaltabb körülírása céljából a szó előfordulását megvizsgáltam a Google internetes kereső segítségével (az internetes felmérés 2010 februárjának végén készült). A szó használatával kapcsolatban észlelt jellegzetességeket a következő táblázat foglalja össze:¹⁸

Szülés előtti állapot összefüggésében	Súlyos betegség, illetve passzivitás	Nem komoly betegség, illetve aktivitás
8	186	12
3,9%	90,3%	5,8%

A táblázat első oszlopa tartalmazza a *lebetegszik* eredeti, régies, népies stílusértékű, terhes nőkre vonatkoztatott jelentését. A második oszlopba azok a mondatok kerültek, amelyek a főntebb vázolt feltételezés szerint egyértelműen a betegség komolyságára utaltak. A „passzivitást” azért volt fontos hozzátenni, mert a találatok túlnyomó többségében nem az egészségi állapot meg/leromlásának tényén volt a hangsúly, hanem sokkal inkább ennek következményén, ti. hogy valaki vagy valami nem tudja (esetleg nem akarja) ellátni korábbi „funkcióját”, azaz ilyen tekintetben passzívvá vált.¹⁹ Példák ennek illusztrálására:

(9.) Ha *lebetegszik* az ember, azonnal fel kell hívnia a munkáltatót. Egy levél írása nem elég.

(10.) A társaságnak az is előnye, hogy a felek között megoszlik a vállalkozásból eredő kockázat. A felek ezáltal számíthatnak a másokra abban az esetben, ha az egyikük *lebetegszik*, vagy nyaral.

(11.) Ha eközben a vezérhím elpusztul, vagy *lebetegszik*, megpróbálják átvenni a szerepét, de legtöbbször lassan kezdik leválasztani a fiatal nőstényeket a szülőcsapataiktól, mielőtt azok is ivaréretté nem válnának.

A táblázat harmadik oszlopa azokat a mondatokat tartalmazza, amelyek nyilvánvalóan arra utaltak, hogy az érintett egészségi károsodása többé-kevésbé elhanyagolható, illetve a betegség nincs különösebb hatással az ő megszokott életvitelére.

Tehát a Google keresőjének segítségével készített felmérés szerint és a *lebetegszik* használati körének vizsgálatából szerzett eredmények alapján egyértelműen olyan tendenciaszerűen érvényesülő szabályszerűség látszik érvényesülni, mely szerint e szó leginkább 'betölteni szándékozott „funkció” ellátásának súlyos egészségi károsodás miatti meghíusulása' jelentésben használatos. A beteg ágyhoz kötöttsége inkább csak formális ismérve, jellegzetes velejárója a lebetegedésnek, a hangsúly viszont az említett „funkció” teljesítésére való alkalmatlanná váláson van.

Ledöbben vs. megdöbben

A Magyar értelmező kéziszótár új kiadása a *ledöbben* igét szinonimikusan, annak jóval gyakrabban előforduló *meg* igekötős változatával értelmezi.²⁰ A két szócikket összevetve kiderül, hogy míg a *megdöbben* stílusértéke „kissé választékos”, addig a *le* igekötős alaké „közömbös”, de – használatköri megszorítással – a „pongyola”, azaz henye, pontatlan beszédmódra jellemző; pontosabban használata bizonyos típusú szövegek stílusát pongyolává teheti (a *pongyola* „minősítésre” l. Lanstyák 2003, 382–383. p.). Ezek alapján tehát arra következtethetnénk, hogy bár a két forma stílusértéke eltér, és a *le* igekötős változat használata a kevésbé gondozott fogalmazásra jellemző, jelentésbeli vagy jelentésárnyalatbeli különbség nincs köztük (mert ha volna, akkor a szinonimikus értelmezés pontatlannak minősülne). Ugyanakkor a főtebb vázolt nyelvi világmodellből kiindulva bizonyos jelentéskülönbség észlelhető a két forma között.

A *meglepődik* ige egyik jelentése, hogy 'valami váratlanul ér valakit' (ÉKsz.²). A *megdöbben* ezekből az eseményekből azt/azokat emeli ki, amelyek a meglepődések sorozatában megkülönböztetett jelentőségűek – általában a behatás okozta kellemetlen érzet miatt. Vagyis: a *megdöbben* ige a *meglepődik* egy leszűkített jelentéseként értelmezhető. A *ledöbben* igéről pedig – a *lebetegszik* igekötőjéről szerzett ismeretek fényében – nem alaptalan az a föltevés, miszerint az tovább szűkíti a *megdöbben* jelentését, és arra utal, hogy a kiváltott érzelmi reakció az átlagosnál szélsőségesen nagyobb fokú; olyannyira, hogy ez még a behatás elszenvédőjének aktivitását is kedvezőtlenül befolyásolja. Az állítást a következő példamondatok illusztrálják:

(12.) Szerintem meg a Sayid is látta Waltot, nézd vissza a részt, annyira *ledöbben*, hogy Shannonnak van ideje elfutni.

(13.) Nem vagyunk egyedül, az egész parkoló minket néz. Végül is túlélem, megúszom egy karcolás nélkül, de Michal is annyira *ledöbrent*, hogy a fénykép nem készült el.

További példamondatokat olvasva azonban számos ellenpéldát találunk, sőt talán többet is, mint azt az állításunk megalapozottsága megkövetelné.

(14.) Azok a punkok, akikkel szemben annyi az előítélet, Zürichben népkonyhákat és színházat működtetnek, olyan szervezetten, hogy az ember *ledöbben*.

(15.) A virágok árától én is teljesen *ledöbbentem*, mert kb. a felére számítottam... és bár ismerős csinálta, úgy 10%-ot tudott csak engedni az árból.

Ezekből a mondatokból ugyan nem derül ki pontosan a kiváltott érzelmi reakció erőssége, de nyilvánvalóan nem alkalmasak az előbbi állításunk alátámasztására, hiszen a passzívvá válás mozzanata nem érződik ki a szöveggörnyezetből; nem egyértelmű, hogy a szöveg írója milyen mértékű érzelmi reakció hatását szándékozott ábrázolni. Ugyanakkor ez nem zárja ki a passzivitás jelentésmozzanatának kifejeződését, hanem inkább új jellemzővel, illetve feltétellel gyarapítja a fentebbi állítást: a szubjektivitás erőteljes érvényesítésével. Ugyanis annak oka, hogy a vizsgált szövegek kontextusából általában nem lehet kideríteni az objektív történést, az érzelmi reakció valódi, többi emberhez viszonyított mértékét, éppen a szubjektivitás lehet. Ennélfogva indokoltnak látszik az a feltételezés, miszerint a *ledöbben* ige egyfajta szubjektív szűrőn keresztül láttatja a történést; a közlő célja így nem a nagy fokú érzelmi reakció tényszerű, objektív megállapítása, hanem a meglepődés reakcióját kiváltó behatás szubjektív megélési módjának kifejezése,²¹ függetlenül más emberek viszonyulásától a megdöbbenést kiváltó forráshoz. Ezek alapján a 14. példamondat úgy értelmezhető, hogy a szövegíró annyira meglepte/megdöbbenett a punkok viselkedése Zürichben, hogy emiatt egy darabig szinte „szóhoz sem jutott”, de véleménye szerint ezzel mások is így lennének, ha látnák – tehát a szerző a *ledöbben* ige használatával a punkokról való általános negatív vélekedés erőteljes kontrasztját akarja adni; a 15. példamondatban pedig a virágok ára lepte meg annyira a megrendelőt, hogy annak szinte „földbe gyökerezett a lába”.

Így ismételtén arra jutottunk, hogy a *ledöbben* igeekötője – a *lebetegsziké*hez hasonlóan – mértékbeli különbség kifejezését teszi lehetővé, de az előbbi példától eltérően ezúttal a történést megnevezése annak tisztán szubjektív, azaz másokhoz nem viszonyított megélési módját tükrözi.

3. A be igeekötő új funkcióiról

A Nyelvművelő kézisótárban a *be* igeekötőről e témát érintően a következőket olvashatjuk: „Alapjelentése: valamely zárt tér belsejébe való irányulás [...] Kifejezheti a cselekvés befejezettségét is; ez a szerepe azonban nyelvhelyességi viták, bizonytalanságok forrása [...] Az utóbbi években befejezettség, mozzanatosság, megkezdődés stb. érzékeltetésére további ígéken, ill. más igeekötők helyén is megjelent a *be*” (NymKsz.² 2005, 66–67. p.). Például: *bevállal*, *bealszik*, *beájul*, *befájdul* stb. A kézisótár idevágó szócikkeinek tanulsága szerint a *be* igeekötő bizonyos esetekben eddig csak körülírással kifejezhető jelentéstöbbletet kölcsönöz a szónak: utalhat például a történést hirtelenségére, vagy hogy az új állapot beállt valamilyen (kellemetlen) meglepetés okozta, illetve hogy az új állapot a cselekvő akaratán kívül jött létre.

Az alábbiakban a *be* igeekötő említett új funkcióit fogjuk a *bevállal* és a *bealszik* példáján vizsgálni, illetve árnyaltabban körülhatárolni.

Bevállal vs. felvállal

A *vállal* ige és az *el, fel, be* igekötős változatok közötti jelentéskülönbségek pontos feltérképezése nagyon összetett feladat, mivel az egyes alakoknak egyszerre több jelentésük és jelentésárnyalatuk is van. Például a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadása a *vállal* igének három, az *elvállal*nak négy és a *felvállal*nak két jelentését különbözteti meg, amelyeknél több esetben jelentésárnyalatokat is feltüntet. A *bevállal* formát az alapigével értelmezi. Az alábbiakban ezt a „bizalmas” stílusértékű *be* igekötős alakot fogjuk közelebbről megvizsgálni, és összevetni a *felvállal* ige kéziszótár szerinti második, szintén „bizalmas” társalgásra jellemző ’<Más helyett> magára vállal, törődik vele’ jelentésével.²²

A *bevállal* ige megjelenése új fejlemény,²³ ezért használatát valószínűleg még nem irányítják kiforrott szabályok; még nem telt el annyi idő, hogy jelentése élesen elkülönüljön hasonló alakú társaiétól. Ezért a *felvállal* igével összehasonlítva átfedéseket figyelhetünk meg a két szó használatában. Például szinte azonos értelemben használatos a két szó, ha valaki elkötelezi magát valamilyen ügyben, de (a stílusbeli kérdéskörtől eltekintve) bizonyos rendszerszerű eltérések feltehetőleg kimutathatók a használatukban, amelyek befolyásolják a szóválasztást.

A főntebb vázolt nyelvi világmodell szerint a *be* igekötő a *kint–bent* térdimenzióba, ezen belül pedig annak negatív pólusába tartozik (*bemocskol, beborul*). Fordított a helyzet azonban a *szociális kint–bent* viszonyoknál, ugyanis a *szociális benthez* pozitív és az ilyen *kinthez* negatív értékek kapcsolódnak (vö. *befogad, beáll színésznek; kirekeszt*), amit valószínűleg a „*bent*: biztonság, védettség – *kint*: biztonság hiánya, védtelenség” kapcsolat magyaráz (Szilágyi 1996, 26. p.). Például benne lenni a pácban negatív, de valamilyen (szociális) csoportban *bent* lenni pozitív dolog.

A *bevállal* igekötőjét inkább a pozitív pólushoz kell sorolni, mert az ilyen vállalás egyfajta közösségvállalást jelent. Így egy csoport tagjává válás szempontjából a *be* igekötő ugyanazt a szerepet tölti be az előbbi *beáll színésznek* példáján, mint a *bevállalja a színészkedést* esetén. De példamondatokat olvasva ez a pozitív térfélbe való tartozás nem ennyire egyértelmű:

(16.) X. Y. kisstílű bűnöző, bármilyen balhét könnyedén *bevállal*, amiben akár csak minimális profitot lát.

(17.) Az ember pont azt várta volna a bajnoktól, hogy extrém körülmények között villan egyet, vagy *bevállal* hasonlót, mint Webber, de nem.

(18.) Gyakori probléma, hogy a kétgyermekesek nem tudnak vagy nem akarnak *bevállalni* három éven belül egy újabb gyermeket, de egyébként tervezik a harmadik gyermeket.

(19.) Hogy nyolcszoros gyilkosságot *bevállalni* nyolcmillió forintért a legelvetemültebb szociopátának sem éri meg, az világos. Amennyiben valaki nem szeretné, hogy felismerjék, erre a célra az álarc is megteszi.

A példamondatokban a *bevállal* nagyon sokféle, a társadalomban elfogadott értékek szempontjából nagyon eltérő megítélésű tettek, cselekvések összefüggésben fordul elő. Emiatt első olvasatra nem egyértelmű, hogy a példák alapján miért lehet a szót mégis a *kint–bent* térdimenzió *bent* kivételt képező *szociális viszonyok* pozitív (*bent*) pólusába sorolni. Például miért használatos a *bevállal* ige a gyermekvállalás és egy gyil-

kosság összefüggésében egyaránt (vö. 18. és 19. mondat), mikor ez a két tett a társadalmi értékrendszer két ellentétes pólusát képezi: az élet adása és az élet elvétele. Az ellentét feloldására – ti. hogy a szolidáris értékek szerint pozitív és negatív töltetű dolgok kifejezésére miért választunk egyaránt „pozitív” igekötőt, azaz hogy miért érzékel-tetjük a pozitív viszonyulást – a viszonylagosság adhat magyarázatot. Ezért a bevállalást nem a társadalomban elfogadott erkölcsi értékek szempontjából kell értelmeznünk (mint a *felvállal* esetén), hanem az egyén vagy kisebb-nagyobb közösségek, csoportok szintjén, illetve azok normáiból kiindulva. Így egy egyén normái szempontjából pozitív töltetet kaphat valamilyen (külső kényszertől mentes) veszélyes dolog megtétele, pl. egy csoport vagy szubkultúra normáin belül erénynek számíthat az extrém külső bevállalása; a gyilkossághoz visszatérve pedig a gyilkos és/vagy felbérelője szempontjából pozitív eredmény az áldozat halála.

A példákban észrevehető az egyik átfedődés a *bevállal* és a *fel* igekötős párja között: látszik, hogy valamilyen dolognak a bevállalását mindig egy saját döntés meghozatala előzi meg – ezen a ponton tehát a *bevállal* egyezik a *felvállal* ige egyik jellemzőjével. A két forma különbségét pedig az egyén és társadalom normáinak két végletében ragadhatjuk meg, illetve a szubjektivitás és az objektivitás oldaláról; egy skálán, a szubjektív normák felől haladva az objektívnek nevezett normák felé: individuális (nem elterjedt) normák → csoport → nagyobb közösség → társadalom → kultúra. A két vizsgált szóra kivetítve ez azt jelenti, hogy a skála egyik oldalán a szubjektíve megállapított értékeket képviselő *bevállal*, a másikon pedig az objektíve meghatározott értékekkel összhangban levő *felvállal* forma áll; és ahogy haladunk az egyik végletből a másik véglet felé, úgy csökken a *bevállal* és nő a *felvállal* előfordulásának esélye. Vagyis minél általánosabb érvényű (vagy annak vélt) normákról van szó, azaz a viszonylagosság minél inkább háttérbe szorul, annál valószínűbb, hogy a beszélők a *felvállal* alakot fogják használni. A kettő közötti határt azonban nem lehet egyértelműen meghatározni, mert egyéni viszonyulás kérdése, hogy mi az, amit még bevállalásnak, és mi az amit már bevállalásnak kell nevezni.

A fejtegetés alapján tehát a két igekötős forma közötti különbséget úgy fogalmazhatjuk meg, hogy aki a *fel* igekötőt használja ilyen összefüggésben, az inkább egy saját érdekeinél feljebbvaló vállalásnak tesz eleget; aki pedig a *be* igekötőt választja, annál a vállalás inkább a saját érdekeinek van alávetve. Tehát: ha valaki *felvállal* például valamilyen veszélyes dolgot, annak döntését nem az önérdek és a pillanatnyi haszonszerzés mozgatja; míg ha valaki *bevállalja* a veszélyes dolgot, azt olyan saját döntés előzi meg, amelynek alapja az önérdek (például bizonyítani akarja magának, hogy elég bátor). A két vállalás megkülönböztetése természetesen nem ennyire egyszerű, hiszen – egyrészt – az egyéni és a társadalmi-kulturális normák (csaknem teljesen) fedhetik egymást; másrészt egy vállalás mögött – különböző arányban – mindkét viszonyulás (az önérdek és közösségi érdek) egyaránt megjelenhet. Ezt a *felvállal* ige példáján a következő mondatok illusztrálják (vö. a 16., 17., 18. és 19. példamondattal):

(20.) Irodánk egyfajta kulturális missziót is *felvállal*, melynek keretében nyilvánosságot biztosít egy kortárs képzőművésznek az Iroda helyiségeiben működő galériában.

(21.) Amennyiben a lakosság *felvállalja*, a földvédelmi járulék továbbhárítható.

(22.) Immáron kft.-ként is tevékenykedik, többek között magánnyomozói feladatokat is *felvállal*.

(23.) Pontosabban az OMK eleve *felvállal* olyan rétegzenéket, amit más nem. És ez jó!!!

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy – noha a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadása a *felvállal* második jelentését a *bevállal* igéhez hasonlóan „bizalmas” stílusértékűnek tartja – a két szó stílusértéke nyilván nem teljesen azonos. Így a szóválasztást valamelyest a beszédhelyzet is befolyásolja, illetve hogy beszélt vagy írott nyelvről van-e szó.

Bealszik vs. elalszik

A Nyelvművelő kéziszótár a *be* igekötős formát az *elalszik* egy jelentésárnyalataként tartja számon, amely a szócikk szerint „körülbelül” azt fejezi ki, hogy valaki 'hirtelen, akarata ellenére alszik el' (NymKsz.² 2005, 63. p.). Ez fontos információ lehet az új funkcióban megjelent *be* igekötőről, de – ahogy arra a kéziszótár is utal – a *bealszik* ige jelentésszerkezetét nem tárja föl maradéktalanul. A szó jelentéséről részletesebben Nádasy Ádám *Besír, beröhög* c. tárcájában olvashatunk (Nádasy 2003b, 285–288. p.). Nádasy rámutat, hogy a *bealszik* igekötőjének funkciója nem a folyamatos ige perfektíválása, vagyis a cselekvés befejezettségének, lezártságának kifejezése, mint például a *befagy*, *bearanyoz* vagy a *beazonosít* igék esetében; ugyanakkor nem is csupán a cselekvés, történés megkezd(őd)ésének érzékeltetése, mint például a *bedühödik*, *elszomorodik* vagy éppen az *elalszik* igében. Ennél többet fejez ki: „cselekvésben való elmerülést, beletemetkezést, egy cselekvési útra való rálépést és ott messzire, de nem valamilyen végpontig, vagy beteljesülésig való eljutást” (Nádasy 2003b, 287. p.). Ezt a következő mondatok illusztrálják:

(24.) Este mondjuk, mikor kipróbáltuk anyuékkel az új plazmatévét, úgy *bealudtam* egy unalmas háborús filmen, hogy az első jelenetre meg az utolsóra emlékszem csak, pedig az öcsém néha megbökött, hogy ne aludjak.

(25.) A cannabis rendszerint étvágygerjesztő hatást vált ki. Nagyon magas dózisos elfogyasztása egyes személyeknél koordinációs zavarokat, [...] szédülést vagy ájulást eredményezhet. Ha valaki „enyhén túlszívja” magát, annak egyetlen jele, hogy „*bealszik*”, azaz álomba merül.

Ezek a mondatok egyben a Nyelvművelő kéziszótár megállapítását is jól példázzák, ti. azt, hogy az illető – noha nem feltétlenül hirtelen, de – vélhetőleg akarata ellenére aludt el/be. A kiegészítés fontossága akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha a két szó igekötőjét megismételjük, és az így kapott alakok (*el-elalszik*, *be-bealszik*) jelentését összehasonlítjuk. A megismételt igekötő a cselekvés időről időre történő megszakítását, megszakadását, a folyamatosság töredezettségét fejezi ki. De mivel a főntebbi meghatározás is a cselekvés végpontig való el nem jutásán, azaz annak megszakadásán alapult, az nem különíti el egymástól a megkettőzött igekötőjű formákat: ugyanis az ilyen, álmos ember kívülről nézve csak álomba merül, felébred, ismét elszundít, majd feleszmél, és így tovább. Az egyetlen dolog, ami megkülönbözteti a két alak jelentését, az a cselekvés végzőjének szándéka. Az *el-elalszik* ezért általánosságban ad hírt arról, hogy az illetővel mi történik, míg a *be-bealszik* kiterjed a cselekvés szándéktalan voltának megjelölésére, és az ébrenlét céljának meghiúsulására is. A *be-bealszik* ilyen használatát a következő mondatok szemléltetik:

(26.) Nem egy olyan kollégáról tudok, aki rendszeresen *be-bealszik* ebéd után, és kétségbeesett igyekezettel próbálja fenntartani a látszatot, hogy dolgozik.

(27.) Hordozni próbáltad már a babát? Nekem segít, ha olyan nap van, hogy le sem tudom tenni. Akkor csak magamra kötöm, és úgy elnézelődik, *be-bealszik*.

A 27. mondat a *bealszik* használatának egy új szempontját villantja föl. A példából ugyan nem derül ki, hogy mi a baba szándéka, de az igen, hogy nem „normális” helyzetben merül álomba – vagyis nem olyankor, amikor kellene. Ennél fogva nemcsak a szándék felől lehet megközelíteni a *bealszik* jelentését, hanem az alvás körülményeinek szokásos (*elalszik*), illetve nem szokásos volta (*bealszik*) irányából is. A többi példamondat is azt mutatja, hogy az alvás szándékának meglétén és hiányán kívül maga a körülmény is fontos befolyásoló tényező lehet a szóválasztásnál (l. 25. példamondat). Ez persze természetes, hiszen a szándék és körülmény szorosan összefügg: ha a szándék befolyásolja a körülményt, az illető *elalszik* – ahol a szándék az alvás, a körülmény pedig az álomba merülés (vagyis a szándék eredménye); ha pedig a körülmény befolyásolja a szándékot, az ember *bealszik* – ebben az esetben a körülmény leggyakrabban az álomosság (vagy más tényező, pl. tudatmódosító szerek hatása; vö. 25. példamondat), a szándék pedig a főntlít (amely a körülmény szándéknál erősebb volta miatt megghiúsul). A két forma ilyen megkülönböztetése azonban csak bizonyos korlátok között működik, ugyanis a szándék felől nem közelíthetjük meg azokat az eseteket, amikor a szót metaforikusan, élettelen dolgokra használják. Például a következő mondatokban:

(28.) Mégiscsak itt az ominózus több mint egyharmad, minden szál beindítva, minden a helyén, mint a felvezető kórnél a forma egyben, aztán be a starthelyre, s mire kialszanak a lámpák, a motor *bealszik*, csak verheted a klaviatúrát, mint a peches pilóta a kormányét. (Mizser Attila: *A lépések fogyása.*)

(29.) Engem nagyon zavar, amikor két másodperc után *bealszik* a cigi, és gyújtogatni kell. A közepes papírral meg csak két perc után *alszik* be.

Ezekben az esetekben az élettelen dolog egy adott helyzetben betöltendő funkciójának megghiúsulásáról kell beszélnünk. Így a főntebbi meghatározást, miszerint a *bealszik* ige akkor használatos, ha a körülmény kerekedik felül a szándékon, egyfelől el lehet fogadni a *bealszik* egy másik, átvitt jelentéseként; másfelől, azt kissé általánosítani kell, és a „cselekvő” – a *lebetegszik* ige vizsgálatánál már használt, tágan értelmezett – „funkciója” felől megragadni. Ez utóbbi lehetőség választása esetén egy betöltendő funkció feltételezett ellátására való képesség váratlan (vagy a kéziszótár szóhasználatával: „hirtelen”) megghiúsulásáról kell beszélni.

A pontosság kedvéért célszerű a *cselekvés*, illetve *cselekvő* szavakat is általánosítani, és így a kérdést az állapotváltozás felől megközelíteni. Az állapotváltozás ugyanis jellemző mind az élőlényekre, mind az élettelen dolgokra.

Mindezt – Nádasdy meghatározásából kiindulva – a következőképpen foglalhatjuk össze: a *bealszik* igekötője egy aktív állapotban való tartózkodás átmeneti sikertelenségét, tehát a szükséges vagy előre elgondolt időtartamig való ott tartózkodás – külső vagy belső körülmény eluralkodásának hatására történő – megghiúsulását (azaz egy inaktív állapotba kerülést) fejez ki.

Összegzés

Dolgozatomban az utóbbi néhány évtized igekötő-használatában megfigyelhető változások jellegzetes eseteivel foglalkoztam, elsősorban az elmúlt években keletkezett neologizmusok elemzésén keresztül. A változások bemutatását először leíró, majd

nyelvművelői előíró szemszögből közelítettem meg. Az egyes eseteket az utóbbi szemlélet rendszerezését alapul véve tárgyaltam, ugyanakkor mindegyik csoportban – a tudományos szemléletű szakirodalomban írottak és saját vizsgálódásaim alapján – rámutattam, hogy a leíró megközelítés eredményei a nyelv művelői vélekedésekre rendre rácafolnak. Ezenkívül megvizsgáltam a *le* és *be* igekötő új funkcióit két-két új forma használatán keresztül; név szerint: a *lebetegszik*, *ledöbben*, *bevállal* és *bealszik* igéken. E neologizmusok jellemzésével sikerült alátámasztani azt a más szerzők által már megfogalmazott állítást, miszerint az új formák számos, eddig egybemosott árnyalat kifejezését teszik lehetővé.

Ugyanakkor a főntebbi megállapításokat valószínűleg tovább lehetne (vagy lehet majd) alakítani, árnyalni, újabb észrevételekkel kiegészíteni – a nyelvhasználat alakulása szerint. Ehhez azonban további vizsgálatokra, és – a Google keresője mellett – újabb, napjaink nyelvhasználatát is jól tükröző források, adatbázisok bevonására volna szükség.

Jegyzetek

1. A Magyar Nemzeti Szövegtár adatbázisa – az utóbbi néhány évben megjelent neologizmusokról lévén szó – egyelőre nagyon kevés példát tartalmaz a vizsgált alakokra, így általános következtetések levonását nem tette lehetővé. Ezenkívül kérdőíves felmérés formájában is megvizsgáltam a tárgyalt formákat. Ennek eredményeire azonban – mivel csak regionális viszonylatban tükrözik valamelyest az igekötő-használatot – területi korlátok miatt nem térek ki.
2. Az első *lebeszél* ige 'teljesen, maradéktalanul' jelentéselemet tartalmaz, a második ennek továbbvitele: „addig csinál valamit, amíg el nem fogy a fedezet, ki nem egyenlítődik a tartozás” (l. Nádasy 2003a, 237–240. p.).
3. A konzervativista ideológia erőteljes érvényesülésére a létező magyar nyelv művelésben Lanstyák István hívja fel a figyelmet, valamint hangsúlyozza az ideológiai háttér egyértelművé tételének fontosságát (Lanstyák 2007, 26., 36. p.).
4. Kemény cikke után 11, Jakab cikke után pedig 8 évvel a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadása a *rákérdez* ige harmadik jelentését így értelmezi: „(Kellemetlen, kényes dolgot) határozottan tudakol, firtat” (ÉKsz.² 2003, 1121. p.).
5. A cikkek részletesebb összehasonlítására, illetve a *rákérdez* ige használatával kapcsolatos tendenciaszerűen érvényesülő szabályszerűségek bemutatására, valamint további példákra (l. *felvállal*) területi korlátok miatt nincs mód, de az ezekre vonatkozó részeket elektronikus formában szívesen elküldöm az érdeklődő olvasónak; e-mail: sebok1@st.fphil.uniba.sk.
6. A nyelv művelők az igekötő-használat vonatkozásában megkülönböztetik még az igekötők „logikátlan” kapcsolódását, pl. *szétragad/összeragad*, *feloltja a villanyt/felgyújtja a villanyt* (l. NyKk. I., 985. p.; NymKsz.², 255. p.); valamint az igekötők szórendi helyének problémáját, pl. *nem elmondott beszéd/el nem mondott beszéd* (l. MNyL. 2002, 111. p.; Tótfalusi é. n., 103–106. p.). Ezek azonban nem tartoznak szorosan a témához.
7. A jelenség kialakulásának okait területi korlátok miatt nincs mód összefoglalni, de az érdeklődő olvasó erről É. Kiss Katalin írásában olvashat (É. Kiss 2004, 25–27. p.).
8. A példákat a négy bemutatott nyelv művelői kategóriához a Nyelv művelő kézikönyvből, a Nyelv művelő kézisztárból és a Magyar nyelvhasználati szótárból válogattam (MNySz.).
9. A „helyesebb” forma ajánlása a nyelvi konzervativizmus ideológiáján alapul.
10. Ez az érv egyáltalán nem meggyőző. Ezt a logikát követve az *elindul* igét is helyteleníteni kellene, hiszen a cselekvés az igekötő nélkül is („már magában”) kezdő jellegű (É. Kiss 2004, 25. p.). Noha fontos hozzátenni, hogy a nyelv művelő irodalom nem szokott helyteleníteni olyan alakokat, amelyeket megítélése szerint a nyelv szókészlete már „szentesített”. Kérdés

viszont, hogy hogyan kerülhetnek bele a szótárba olyan szavak, amelyeket – a nyelv művelői megítélésétől függetlenül – nem „szentesített” a nyelv szokás. Egyébként a helytelenítés okai a nyelvi konzervativizmus, necesszizmus, homogenizmus, standardizmus és a racionalizmus ideológiájára vezethetők vissza. A témára I. Lanstyák 2010.

11. A jelenség hasonlít az ún. másodlagos jelölés jelenségéhez, melynek lényege, hogy ha beszélők már nem érzékelik valamely szónak a jelöltségét, másodlagos jelöléssel teszik maguk számára érthetőbbé a szerkezetet. Erre számos nyelvtörténetileg adatolt példát találunk. Így jöttek létre például az *ötet*, *tulipántot*, *nálánál* stb. alakok (Fazakas 2007, 87. p.).
12. A megfogalmazást Tótfalusi Istvántól kölcsönöztem (Tótfalusi é. n., 99. p.).
13. Az igekötők „elhagyásának” okairól Kemény Gábor 1992-ben megjelent *Igekötő-elhagyási tendencia: Normasértés vagy normatágítás?* című írásában kap a legátfogóbb képet az érdeklődő olvasó. Fontos azonban megjegyezni, hogy Kemény tudományos értékű megállapításai mellett a nyelv művelő szemlélet is érvényesül.
14. Az ilyen kritérium létrehozása egyébként tudományosan megalapozatlan; a nyelvben nem értelmezhető a „szükség” fogalma (I. Nádasdy 1997, 17. p.).
15. Ezt abból állapítják meg, hogy metaforikus használatban (emberre alkalmazva) pozitív vagy negatív értelemben használják-e (Szilágyi N. 1996, 11–12. p.).
16. A Magyar értelmező kéziszótár első kiadása 1972-ben, ennek második, átdolgozott kiadása 2003-ban, a Nyelv művelő kézikönyv második kötete 1985-ben, a Nyelv művelő kézikönyv második, javított és bővített kiadása pedig 2005-ben jelent meg. Tehát az idézett művek közül éppen a legújabban kiadott munka nem tájékoztat a jelentéskülönbségről.
17. Fontos azonban megjegyezni, hogy a „csere”, illetve a „felváltás” fogalmának indokoltsága kérdéses; ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy a *meg* igekötő szerepét „veszi át” a *le* igekötő, és nem az eredetileg szülés előtt álló nőkre használt *lebetegszik* ige jelentése bővült ki.
18. A táblázat nem tartalmazza azt a 104 esetet, amelyből – tágabb kontextus híján – nem derült ki az egészségi állapot hanyatlásának mértéke, azaz nem volt alkalmas a megadott feltételezésünknek sem alátámasztására, sem cáfolatára. Ez egyébként a Google összes megjelenített találatának 30,8%-át tette volna ki (az ismétléseket és a metanyelvi értelemben vett szó előfordulásait leszámítva).
19. Ez a csoport tartalmazza azt a 27 esetet is (az összes megjelenített találat 8%-a), amelyek baba, óvodás, illetve gyermek betegségére vonatkoznak. Azért kell ezt külön megemlíteni, mert vitatható, hogy a gyermek „funkciójának” lehet-e tekinteni például az óvodába járást, amelynek egészségi okokból nem tud eleget tenni (egy baba „funkciójáról” már nem is beszélve). Továbbá a gyermekek esetében a súlyos és kevésbé súlyos betegségeket – néhány mondat kontextusa alapján – nem lehet egyértelműen szétválasztani. Ez általában a szülő megítélésén múlik, és függetlenül attól, hogy lebetegedésről vagy csupán megbetegedésről van-e szó, a gyermek mindenképpen az ágyhoz kötöttség állapotába kerül.
20. A szócikkfejlében szereplő piktogram szerint a *ledöbben* ige a gyakorisági adatok rangsorában ötös fokozatú, vagyis a legritkábban használatos magyar szavak egyike; a *megdőbben* pedig e rangsorbeli második helyen áll, azaz egymillió szóból legalább 6,2-ször fordul elő a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszában. A korpusz egyébként 1997 és 2002 között készült (I. ÉKsz.² 2003, XIV–XV. p.).
21. Ehhez hasonló túlzások jellemzőek az érzelmdús beszélt nyelvi fogalmazásra. Pl. ezer éve *nem láttalak*; *millió százalék*; *ezerszer megmondtam*.
22. A *felvállal* igének ezt a jelentését közelebbről is megvizsgáltam Kemény Gábor *Felvállaljuk?* (1992) és Jakab István *Mit vállalhatunk fel?* (1995) c. nyelv művelő cikkeiből kiindulva (Sebők 2010, 36–39. p.); ennek bemutatására azonban terjedelmi korlátok miatt nincs mód.
23. A Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszában a legkorábbi példa erre a formára 1998-ból származik.

Felhasznált irodalom

- É. Kiss Katalin 2004. „Szükségtelen” igeikötők. In É. Kiss Katalin: *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest, Osiris, 25–27. p.
- ÉKsz. 1972. Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² 2009. Pusztai Ferenc (főszerk.) *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás, változatlan utánnomás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fazakas Emese 2002. Funkcióváltás az igeikötő-használatban. In A. Jászó Anna–Balázs Géza–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk*. Tinta, 164–167. p.
- Fazakas Emese 2007. Teret hódító igeikötőink és a nyelvművelés. *Magiszter*, február 5-i sz. 84–89. p.
- Jakab István 1995. Mire kérdezhetünk rá? In uő: *Értsünk szót egymással!* Pozsony, Kalligram, 51–53. p.
- Jakab István 1995. Mit vállalhatunk fel? In uő: *Értsünk szót egymással!* Pozsony, Kalligram, 98–100. p.
- Kálmán László 2004. A nyelvművelés mint áltudomány. In Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. (Nyelvéírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stílsztika)*. Szeged, 63–82. p.
- Kemény Gábor 1992. Felvállaljuk? In Kemény Gábor–Szántó Jenő (szerk.): *Mondd és írd! (Válogatott nyelvművelő cikkek)*. Budapest, Auktor, 118–119. p.
- Kemény Gábor 1992. Rákérdezhetek? In Kemény Gábor–Szántó Jenő (szerk.): *Mondd és írd! (Válogatott nyelvművelő cikkek)*. Budapest, Auktor, 120–121. p.
- Kemény Gábor 1992. Igeikötő-elhagyási tendencia: Normasértés vagy normatágítás? In Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 205–227. p.
- Lanstyák István 2003. A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr*, 127. évf. 4. sz. 370–388. p.
- Lanstyák István 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 11. évf. 1. sz. 27–44. p.
- Lanstyák István 2010. *Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia*. Kézirat.
- MNyL. 2002. Balázs Géza: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina Kiadó.
- MnySz. 2007. Balázs Géza–Zimányi Árpád (szerk.): *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz–Westermann.
- Nádasdy Ádám 1997. Rovarirtóval a szavak erdejében. *Népszabadság*, 1997. június 21.
- Nádasdy Ádám 2003a. A termékeny lebeszélés. In uő: *Ízlések és szabályok. Írások a nyelvről, nyelvészetéről 1990–2002*. Budapest, Magvető, 237–240. p.
- Nádasdy Ádám 2003b. Besír, beröhög. In uő: *Ízlések és szabályok. Írások a nyelvről, nyelvészetéről 1990–2002*. Budapest, Magvető, 285–288. p.
- NyKk. I–II. 1980–1985. Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NymKsz.² 2005. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kéziszótár*. Második, javított és bővített kiadás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Pátrovics Péter 2002. Néhány gondolat a magyar igeikötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr*, 126. évf. 4. sz. 481–489. p.
- Sebők Szilárd 2010. Funkcióbővülés az igeikötő-használatban. Pozsony, Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke. (Bakkalaureátusi dolgozat.)
- Szilágyi N. Sándor 1996. Az értékjelentés alapján szerveződő térszerkezet. In *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár, 11–36. p. <http://adat-bank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf3367.pdf>

Tótfalusi István é. n. Kötekedő igekötők. In uő: *Kis magyar nyelvklinika*. Dunaújváros, Anno, 99–106. p.

Váradi Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In *Proceedings of the 3rd LREC Conference*. Las Palmas, Spanyolország, 385–389. p. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

SZILÁRD SEBŐK

ON SOME TYPICAL CHANGES OF COVERB (VERB PREFIX) USAGE IN HUNGARIAN LANGUAGE

In my study, I deal with the observable and characteristic changes in the use of coverbs in Hungarian language of the past several decades, mainly through the analysis of recently developed neologisms. The first part of the study I approach the changes from both the scientific viewpoint and linguistic literature – pointing out the differences between the two methods and the inconsistencies of the latter. In the second part of the study, the detailed analysis and mapping of usage characteristics comes to the forefront via sentences found using the Google search engine. Through the research of certain neologisms (lebetegszik, ledöbben, bevállal, bealszik – to „sicken down”, to be „downstunned”, to „take in (under)”, to „sleep in”), the condemnation of linguists regarding certain new functions and patterns of the use of the verb prefixes le, be (down, in) repeatedly comes to light as unfounded, as the use of these creates the opportunity to express new nuances and shades of several previously congregated meanings.